

УДК 373.2:373.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-334-343](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-334-343)

Матяїш Валентина Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, <https://orcid.org/0000-0003-2381-8318>

Богута Валентина Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, <https://orcid.org/0000-0003-1577-3770>

Бондаренко Вікторія Володимирівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії й методики дошкільної та початкової освіти, Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Адміральська, 2А, м. Миколаїв, 54000, <https://orcid.org/0000-0002-0549-7664>

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджується морально-етичний аспект виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни. Встановлено, що розвиток дітей дошкільного віку та молодших школярів визначається як видозміна пріоритетних структур мислення. Встановлено, що пріоритетного значення у вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку набуває важливість завдання стосовно формування у дітей загальнолюдських цінностей: соціально-політичних (патріотизм, свобода, повага до рідної мови і культури, демократія, відповідальність, повага до закону, шанобливе відношення до довкілля, солідарність); морально-етичних (повага до життя, чесність, гідність, турбота, справедливість, повага до себе та інших людей, милосердя). Визначено, що система виховання в умовах війни потребує комплексного підходу у її розв'язанні та розвитку морально-етичної та соціально-педагогічної парадигми виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, яке повинно базуватися на цінностях. З'ясовано, що базою нової парадигми, а відтак і базою виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни виступають особистість дитини, визнання її найвищою цінністю, орієнтування педагога на демократичних та гуманних принципах життєдіяльності. Встановлено, що процес виховання дітей

дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни на основі морально-етичного аспекту полягає у формуванні батьками і педагогами чітких уявлень в дитини про добро і зло. Визначено, що художньо-мовленнєва діяльність сприяє розвитку особистісних якостей у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (впевненості, відповідальності, формуванню самооцінки та моральної зрілості) та надасть їй змогу самостверджуватися та самовиражатися. Встановлено, що зберігаючи соціальний морально-етичний вектор у вихованні та розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку рекомендуємо педагогам розробити програму, яка передбачає чотири послідовні етапи «Це я», «Я і ти», «Я і ми», «Я і світ», що у свою чергу дозволить дітям дошкільного та молодшого шкільного віку набути досвіду для пізнання себе та розвитку персональних якостей у результаті соціальної взаємодії.

Ключові слова: виховання, морально-етичний аспект, діти, війна.

Matiiash Valentyna Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of pedagogy and methods of primary and preschool education, Ternopil National Pedagogical University, Maxim Kryvonos St., 2, Ternopil, 46027, <https://orcid.org/0000-0003-2381-8318>

Bogouta Valentyna Mykolaivna PhD in Education, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Primary Education, Poltava National V. G. Korolenko Pedagogical University, Ostrogradskoho St., 2, Poltava, 36000, <https://orcid.org/0000-0003-1577-3770>

Bondarenko Viktoriya Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Preschool and Elementary Education, Mykolaiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Admiralska St., 4A, Mykolaiv, 54000, <https://orcid.org/0000-0002-0549-7664>

FEATURES OF EDUCATION OF CHILDREN OF PRE-SCHOOL AND YOUNGER SCHOOL AGE IN THE CONDITIONS OF WAR: MORAL AND ETHICAL ASPECT

Abstract. The article examines the moral and ethical aspect of raising children of preschool and primary school age in the conditions of war. It has been established that the development of preschool children and younger schoolchildren is defined as a change in the priority structures of thinking. It has been established that the importance of the task of forming universal human values in children: socio-political (patriotism, freedom, respect for the native language and culture, democracy, responsibility, respect for the law, respect for the environment, solidarity); moral and ethical (respect for life, honesty, dignity, care, justice, respect for oneself and

other people, mercy). It was determined that the system of education in the conditions of war requires a comprehensive approach to its solution and the development of a moral-ethical and socio-pedagogical paradigm for the education of children of preschool and primary school age, which should be based on values. It was found that the basis of the new paradigm, and therefore the basis of education of children of preschool and primary school age in the conditions of war, are the personality of the child, recognition of its highest value, orientation of the teacher on democratic and humane principles of life. It has been established that the process of raising children of preschool and primary school age in the conditions of war based on the moral and ethical aspect consists in the formation by parents and teachers of clear ideas about good and evil in the child. It was determined that artistic and speech activities contribute to the development of personal qualities in children of preschool and primary school age (confidence, responsibility, the formation of self-esteem and moral maturity) and will enable them to assert themselves and express themselves. It has been established that while preserving the social moral and ethical vector in the education and development of children of preschool and primary school age, we recommend teachers to develop a program that includes four consecutive stages: "This is me", "I and you", "I and we", "I and the world", which in turn will allow children of preschool and primary school age to gain experience for self-knowledge and the development of personal qualities as a result of social interaction.

Keywords: education, moral and ethical aspect, children, war.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, інформатизації, пандемія COVID-19, а також повномасштабне вторгнення РФ в Україну по-різному вплинули на освіту та, зокрема, на дошкільну та початкову освіту. Через загрозу прильоту снарядів та ракет відбувається закриття дошкільних закладів та шкіл, а педагогам доводиться швидко адаптуватися до нових змін для забезпечення навчального процесу в умовах воєнного стану.

Війна в Україні змінила нормальне життя кожного українця, в тому числі й освітян. Вже дев'ятий місяць навчальний процес відбувається в умовах воєнного стану. Отже, завдання кожного педагога – розпочати навчальний процес не тільки заради знань, адже не можна позбавляти дітей освіти, а й заради психологічної реабілітації. Війна дала поштовх до докорінного оновлення освіти, зокрема вищої, що зумовлює актуальність даного дослідження. Необхідність створення сприятливого навчального середовища для дітей, передбачала прийняття, вибір та адаптацію рішень, щоб задовольнити не тільки очікування дітей, але й вимоги до якісної підготовки, та створення умов, за яких навчальні заклади функціонуватимуть.

Будь-яка наука, в тому числі й педагогіка, продуктивно розвивається лише у взаємодії відповідної теорії та практики. Організація морально-етичного розвитку та виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як у наукових підходах, так і в практиці роботи з дітьми сприяє формуванню поваги до оточуючих, доброзичливого спілкування з однолітками, прийняття й усвідомлення моральних норм і правил, що

регулюють поведінку і взаємини всіх суб'єктів освітнього процесу тощо. Саме цю спрямованість з повною підставою можна визначити як «сферу соціально-морально-етичного розвитку дітей», тому актуальним являється дослідження морально-етичного аспекту особливостей виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику морально-етичного аспекту особливостей виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни досліджує незначна кількість науковців. Зокрема, наукові праці С. Савченка, О. Карамана, Т. Завальнюка, Т. Поліщука присвячені аналізу проблем та методів виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Метою статті є дослідження морально-етичного аспекту особливостей виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни. Для досягнення мети визначено наступні завдання: проаналізувати процес виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни на основі морально-етичного аспекту; охарактеризувати програму духовно-морального розвитку особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні «морально-етичне виховання» набуває нового значення, змінюючись на «соціальне морально-етичне виховання» та «соціальний морально-етичний розвиток». Нова семантична та практична сутність даного поняття підкреслює, що мораль розуміється не просто як набір правил, що визначає поведінку однієї людини, а як певний механізм, що регулює існування конкретного суспільства. Моральність визначається як процес взаємодії між індивідами та групами індивідів через їх ставлення до суспільних явищ і життя в цілому.

Зауважимо, що освітні програми для дошкільної та початкової освіти сформовані для дітей з метою розвитку в них морально-етичних цінностей, соціального та емоційного інтелекту, емоційної чуйності, емпатії, формування поваги до своєї родини та спільноти дітей і дорослих у навчальних закладах, де дані програми сприяють:

- засвоєнню норм і цінностей, прийнятих у суспільстві, вихованню морально-етичних якостей дитини, формуванню вміння правильно оцінювати свої вчинки та вчинки однолітків;
- формуванню готовності дітей до спільної діяльності, розвитку вміння домовлятися, самостійно вирішувати конфлікти з однолітками;
- розвитку емоційної чуйності, емпатії, шанобливого та доброзичливого ставлення до інших;
- формуванню образу Я в родині, в організації, дитячому та дорослому співтоваристві тощо.

Очевидно, що сьогодні для дитини дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни стає більш ніж актуальним завданням набуття досвіду

морально-етичної поведінки в процесі спілкуванні на основі розуміння нею особистісних якостей як результату досвіду взаємодії з дорослими та однолітками, розвитку соціальних почуттів, а також здатність оцінювати свої вчинки та вчинки однолітків [1-3].

У відповідності до сучасних реалій Міністерством освіти та науки сформовано нову парціальну програму з національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку «Моя країна – Україна» та хрестоматію до неї. Основні цілі даної програми полягають у сприянні вихованню та формуванню у дітей позитивного образу своєї країни; утвердженні активної позиції громадянина; об'єднанні зусиль педагогів і батьків для зміцнення національної ідентичності дітей як ґрунту, на якому проростатиме справжній патріотизм; вихованні ціннісного відношення до своєї родини як частини українського народу, його історії, традицій, культури.

Для того, щоб об'єднати зусилля педагогів і батьків було організовано вебінари про чинні комплексні програми та затверджено проведення щотижневого Всеукраїнського онлайн-марафону «Реалізація змісту Державного стандарту дошкільної освіти в парціальних програмах», де дані вебінари надають змогу інформувати працівників ЗДО, батьків дітей стосовно диференційованого програмного забезпечення для забезпечення освітньої діяльності ЗДО в умовах воєнного стану [4].

У відповідності до нової парадигми виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни, яка полягає в розумінні дитини як суб'єкта і мети виховання, скеровує на підвищення виховного потенціалу освітнього середовища та проєктування цілісного виховного простору, а також на усвідомлення процесу виховання як соціально-педагогічного явища. Пріоритетного значення у вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку набуває важливість завдання стосовно формування у дітей загальнолюдських цінностей: соціальнополітичних (патріотизм, свобода, повага до рідної мови і культури, демократія, відповідальність, повага до закону, шанобливе відношення до довкілля, солідарність); морально-етичних (повага до життя, чесність, гідність, турбота, справедливість, повага до себе та інших людей, милосердя). У центрі освітнього процесу повинно знаходитись виховання в дітей відповідальності за себе, а також за добробут нашої країни.

Сучасна система виховання в умовах війни потребує комплексного підходу у її розв'язанні та розвитку морально-етичної та соціально-педагогічної парадигми виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни, яке повинно базуватися на цінностях. Базою нової парадигми, а відтак і базою виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни виступають особистість дитини, визнання її найвищою цінністю, орієнтування педагога на демократичних та гуманних принципах спільної з дитиною життєдіяльності.

На основі загальнолюдських і національних цінностей виховання підростаючої особистості у закладах дошкільної освіти та початкової освіти

передбачає формування в ньому комплексу належних організаційно-педагогічних умов: кадрових, організаційно-управлінських, освітніх, методичних, соціальних, скерованих на розв'язання проблем виховання, конструктивної імплементації громадянської і соціальної активності педагогічного та батьківського колективів на благо громади, суспільства й держави.

Процес виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни на основі морально-етичного аспекту полягає у формуванні батьками і педагогами чітких уявлень в дитини про добро і зло. Даний процес може реалізовуватися на основі застосування засобів образотворчого, музичного, художньо-мовленнєвого та театрального мистецтва тощо (рис. 1).

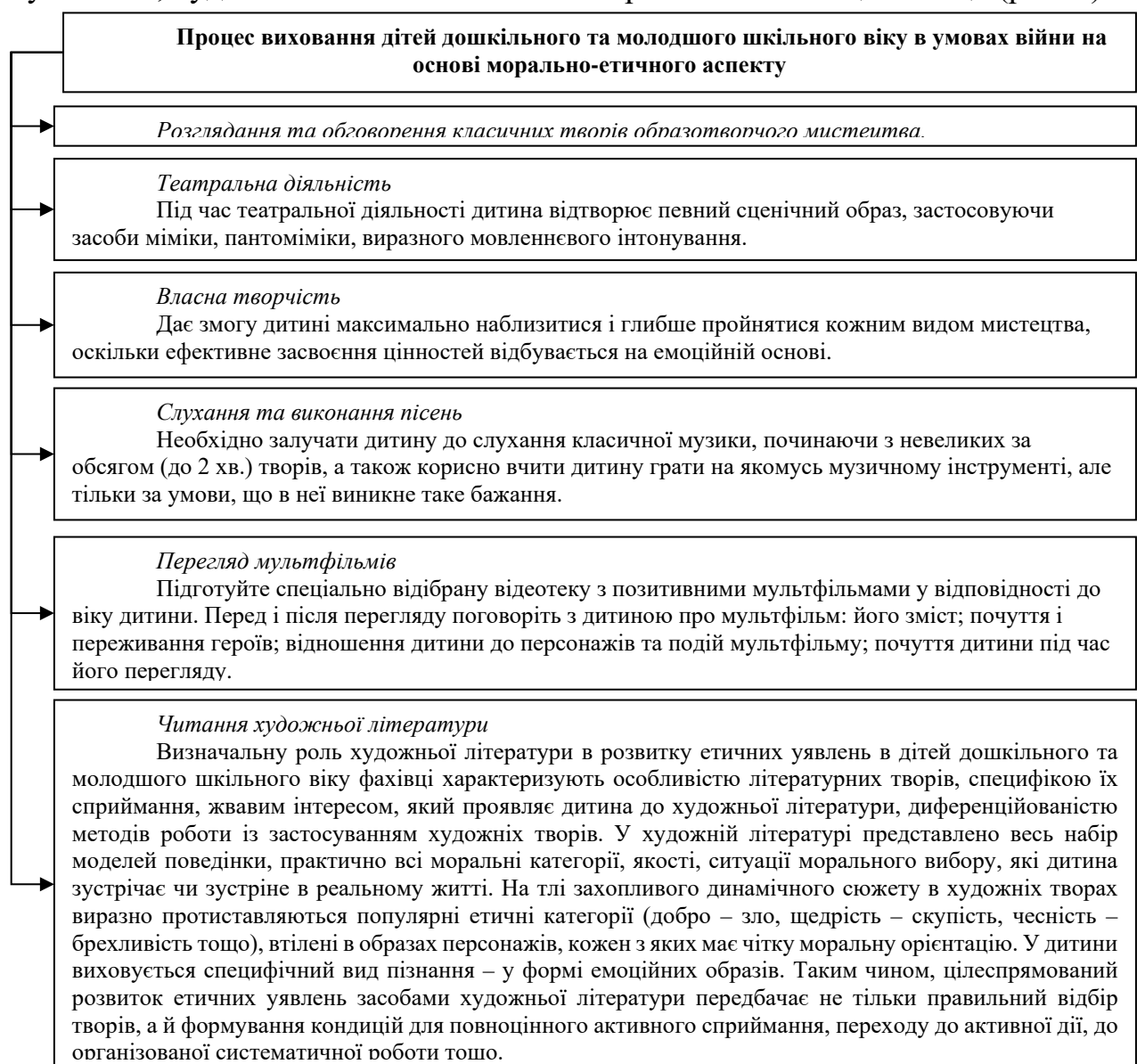

Рис. 1. Процес виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни на основі морально-етичного аспекту
Примітки: сформовано авторами на основі джерел [5-9].

Результативне здобуття організаційно-педагогічних умов для розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на базі загальнолюдських і національних цінностей у закладах дошкільної та початкової освіти знаходитиметься в залежності від формування та імплементації моделі, системи формування компетентнісного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, належних освітніх і методичних матеріалів, що використовуватимуться в освітньому процесі закладів дошкільної та початкової освіти. Проте, реалізуючи дану діяльність, заклад дошкільної та початкової освіти повинен брати до уваги особливості виховного впливу інших середовищ, насамперед беручи до уваги реалії сьогодення, формуючи в такий спосіб оптимальний для становлення дитини цілісний виховний простір [10].

Також, важливе місце в педагогічній діяльності займає художньо-мовленнєва діяльність, яка передбачає виразне декламування віршів, монологів та діалогів, розповідання казок, оповідань тощо. Реалізація даної діяльності сприятиме розвитку особистісних якостей у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (впевненості, відповідальності, формуванню самооцінки та моральної зрілості) та надасть їй змогу самостверджуватися та самовиражатися.

Педагоги повинні сформувати програму психологічних занять із дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку, що скерована на духовно-моральний розвиток та яка повинна містити вищі здобутки народної мудрості, котрі закодовані в змісті казок, притч, оповідань, ігор тощо (рис. 2).

Рис. 2. Програма духовно-морального розвитку особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку

Примітки: сформовано авторами на основі джерела [5].

Кожен блок програми, з однієї сторони, логічно взаємопов'язаний з іншим, а з іншої сторони, є самостійним, що надає змогу застосовувати дані блоки як комплексно, так і відокремлено. Програма присвячена розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а не розвитку пізнавальних

процесів (уваги, мислення тощо), оскільки психологічні заняття мають певні специфічні ознаки, тому їх організація відрізняється від звичайних занять у закладі дошкільної освіти. Програма морального виховання дитини дошкільного та молодшого шкільного віку покликана поступово наповнити душу дитини основними життєвими смислами, сформувати її духовно-моральну орієнтацію, визначити моральний пріоритет в особистих життєвих установах та поведінці, для того, щоб дитина зростала творчою, доброю, активною, емоційно-чуйною, доброзичливою, вихованою та культурною особистістю [5].

Зберігаючи соціальний морально-етичний вектор у вихованні та розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, можна рекомендувати педагогам розробити програму, яка передбачає чотири послідовні етапи:

1. «Це я»: допомогти дитині сформувати уявлення про себе, виявити свої особистісні риси, усвідомити себе як суб'єкта діяльності (навчальної, трудової, комунікативної тощо).

2. «Я і ти»: навчити дитину будувати діалогове спілкування з однолітком (однолітками), допомогти побачити в співрозмовнику друга, скорегувати свої уявлення про моральну поведінку (свою та інших).

3. «Я і ми»: розширити уявлення дитини про себе як про частину спільноти (групи), визначити зону комфорту та зону ризику у спілкуванні та взаємодії з однолітками, з дорослими, засвоїти правила соціальної взаємодії.

4. «Я і світ»: ввести до усвідомлення причетності дітей до соціокультурного простору (дитячий садок, школа, сім'я, мікросоціум тощо), що дуже важливо в дошкільний період, сформувати готовність до нового соціального етапу – навчання в школі, до нових соціальних контактів, до нової соціальної ролі, усвідомлення цінності навчання тощо.

Така стратегія соціального морально-етичного виховання дозволить дітям дошкільного та молодшого шкільного віку набути досвіду для пізнання себе та розвитку персональних якостей у результаті взаємодії в дитячому колективі, пережити радість і щастя як соціальне почуття, розвинути особистісні стосунки та прихильність, тим самим зміцнивши дитячий колектив [3].

Умови воєнного часу є найнесприятливішим періодом у генезисі особистості для розвитку та формування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, оскільки даний період дошкільного та молодшого шкільного віку і без наявності воєнних подій визначається як кризовий для дитини, через те, що в даний час здійснюється основоположна розбудова психофізіологічної архітектури організму. Для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни в процесі морально-етичного виховання вирішальною є роль батьків і рідних у формуванні навколо неї атмосфери захищеності, окреме місце відводиться педагогу, який тренує поведінку самозахисту під час війни та асекує єдині вимоги відповідно до морального виховання в родині.

Висновки. На основі аналізу філософської, психологічної і педагогічної літератури з проблеми морально-етичного аспекту особливостей виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з урахуванням сучасних умов життя, зокрема навчання та виховання, чинників самозбереження у період воєнного часу, проаналізовано морально-етичний аспект виховання дітей. Основним завданням освітньої системи та державних органів влади в умовах війни являється об'єднання зусиль органів місцевої влади, навчальних закладів та громадськості з метою формування необхідних кондицій для розвитку, виховання, психологічної підтримки дітей та забезпечення безпечного освітнього середовища. З'ясовано, що визначальну роль в розвитку етичних уявлень в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку відіграє художня література, яка сприяє морально-етичному вихованню.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені авторами та запропоновані в статті, можуть бути використані для: уникнення перешкод під час виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вдосконалення моделі надання освітніх послуг закладами дошкільної та початкової освіти в умовах воєнного стану, що дасть змогу стимулювати освітню сферу й сприятиме морально-етичному вихованню дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Література:

1. Cervantes-Duarte L., Fernández-Cano A. Impact of Armed Conflicts on Education and Educational Agents. *Revista Electrónica Educare*, 2016. Vol. 20, № 3. Pp. 238-261. DOI: <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12>
2. El-Khodary B., Samara M. Effectiveness of a School-Based Intervention on the Students' Mental Health After Exposure to War-Related Trauma. *Front. Psychiatry*, 2020. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.01031>
3. Jumayev U. T., Azimova N. H., Rahmonova S. M. Theoretical foundations of cooperation between the family and preschool education in the moral and aesthetic development of preschool children. *Middle European Scientific Bulletin*. 2021. № 11. URL: <http://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/407>
4. Освіта України в умовах воєнного стану: Інформаційно-аналітичний збірник/ за загальною ред. С. М. Шкарлета. МОН. К., 2022. 358 с.
5. Педрада. Особливості морально-етичного становлення дітей-дошкільнят. 2022. URL: https://oplatforma.com.ua/article/1595-formuvannya-moralno-etichnih-tsnnostey-u-doshklnika#ank_3
6. Назаренко Ю., Когут І., Жерьобкіна Т. Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). Аналітичний центр Cedoss. URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-vukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>
7. Ланчук Г., Гненна Л. Адаптація молодших школярів до навчально-виховного процесу. *Біологічні дослідження*. 2014. С. 347-348. URI: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/10726>
8. Завальнюк Т., Поліщук Т. Виховання дітей дошкільного віку в ігровій діяльності. Навчання і виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: актуальні питання теорії і методики. Житомир: ФОП Левковець. 2016. У 2-х ч. Ч. I С. 67-71.

9. Пантюк Т. І. Суспільно-педагогічні детермінанти підготовки дітей до школи в Україні: теорія і практика (1945–2017 рр.): дис. на здобуття наук. ст. д-ра пед. наук: 13.00.01. ДДПУ ім. І. Франка. Дрогобич, 2018. 504 с.

10. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність: Науково-методичний збірник/ за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ-Чернівці «Букрек». 2022. 140 с.

References:

1. Cervantes-Duarte, L., Fernández-Cano, A. (2016). Impact of Armed Conflicts on Education and Educational Agents. *Revista Electrónica Educare*, 20(3), 238-261. Available at: DOI: <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12> [in English].

2. El-Khodary, B., Samara, M. (2020). Effectiveness of a School-Based Intervention on the Students' Mental Health After Exposure to War-Related Trauma. *Front. Psychiatry*. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.01031> [in English].

3. Jumayev, U. T., Azimova, N. H., Rahmonova, S. M. (2021). Theoretical foundations of cooperation between the family and preschool education in the moral and aesthetic development of preschool children. *Middle European Scientific Bulletin*, 11. Available at: <http://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/407> [in English].

4. Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. (2022). [Education of Ukraine in the conditions of martial law]: Informatsiino-analitychnyi zbirnyk/ za zahalnoiu red. S. M. Shkarleta. MON. K. 358 s. [in Ukrainian].

5. Pedrada. (2022). Osoblyvosti moralno-etychnoho stanovlennia ditei-doshkilniat. [Peculiarities of moral and ethical development of preschool children]. Available at: https://oplatforma.com.ua/article/1595-formuvannya-moralno-etichnih-tsnnostey-u-doshklnika#ank_3 [in Ukrainian].

6. Nazarenko, Yu., Kohut, I., Zherobkina, T. (2022). Osvita i viina v Ukraini (24 liutoho – 1 kvitnia 2022). [Education and war in Ukraine (February 24 - April 1, 2022)]. *Analitychnyi tsentr Cedoss*. Available at: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-vukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/> [in Ukrainian].

7. Lanchuk, H., Hnenna, L. (2014). Adaptatsiia molodshykh shkolariv do navchalno-vykhovnoho protsesu. [Adaptation of younger schoolchildren to the educational process]. *Biologichni doslidzhennia*, 347-348. Available at: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/10726> [in Ukrainian].

8. Zavalniuk, T., Polishchuk, T. (2016). Vykhovannia ditei doshkilnoho viku v ihrovii diialnosti. Navchannia i vykhovannia ditei doshkilnoho i molodshoho shkilnoho viku: aktualni pytannia teorii i metodyky. [Education of preschool children in game activities. Education and upbringing of children of preschool and primary school age: topical issues of theory and methodology.]. Zhytomyr: FOP Levkovets. U 2-kh ch. Ch. I, 67-71. [in Ukrainian].

9. Pantiuk, T.I. (2018). Suspilno-pedahohichni determinanty pidhotovky ditei do shkoly v Ukraini: teoriia i praktyka (1945–2017 rr.). [Socio-pedagogical determinants of preparing children for school in Ukraine: theory and practice (1945–2017)]: dys. na zdobuttia nauk. st. d-ra ped. nauk: 13.00.01. DDPU im. I. Franka. Drohobych. 504 s. [in Ukrainian].

10. Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Innovatsiina ta proiiektna diialnist. (2022). [Education of Ukraine under martial law. Innovative and project activity]: Naukovo-metodychnyi zbirnyk/ za zahalnoiu red. S. M. Shkarleta. Kyiv-Chernivtsi «Bukrek». 140 s. [in Ukrainian].